

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО

ШУГАЛО Алоїза Ярославівна - аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ

DOI 10.32782/EP.2022.2.14

Аналізуються питання кримінальної відповідальності за домашнє насильство в історії кримінального законодавства; досліджуються тенденції застосування вказівки на термін «домашнє насильство» в пам'ятках кримінального законодавства; встановлено, що кримінально-правова заборона домашнього насильства була забезпечена майже на всіх етапах розвитку суспільства.

Ключові слова: історія, домашнє насильство, фізичне насильство, психологічне насильство, економічне насильство, кримінально-правова охорона.

Постановка проблеми

Пізнання сутності багатьох явищ об'єктивної дійсності є можливим завдяки вивченню джерел їх виникнення та розкриттю процесів формування й подальшого розвитку, а відтак порівнянню їх минулого та сучасного станів. Не становить винятку і дослідження генезису відповідальності за домашнє насильство, що є важливою передумовою для вивчення рівня розвитку сучасного кримінального законодавства, дозволяє виявити певні незгодженості, простежити динаміку його розвитку, виокремити як переваги, так і недоліки, а отже, перейняти позитивний правовий досвід. З огляду на це необхідно з належною ретельністю віднестися до вивчення питання регламентації кримінальної відповідальності за домашнє насильство у пам'ятках українського права.

Аналіз останніх досліджень

Питанням кримінальної відповідальності за домашнє насильство присвячені праці І.О. Бандурки, О.Біловола, А.А. Вознюк, О.О. Дудорова, Ю.С. Кіцула, Т.М.Малиновської, В.С. Мельянкова, О.І. Степаненко, М.І. Хавронюка та інших. Втім доводиться констатувати, що жодним автором не розглянуто генезису кримінально-правової протидії домашньому насильству.

Постановка завдання

Метою цієї статті є вивчення історії розвитку кримінальної відповідальності за домашнє насильство.

Виклад основного матеріалу

Здійснюючи огляд пам'яток кримінального права, не можна оминати увагою Руську Правду, яка була кодифікованим юридичним збірником Київської Русі та вважалася її значним правовим надбанням. Так, у Короткій редакції Руської правди (Правда Ярослава (ст.ст.1-18); Правда Ярославовичів (ст.ст.19-41) було передбачено чимало норм, які встановлювали кримінально-правову заборону насильства, зокрема: побиття до крові чи до синяків (ст.2), завдання удару (ст.3, ст.16), штовхання (ст.9), катування (ст.31, 32). Проте в більшості випадків (за винятком ст.16, 23) не конкретизовано, хто виступав суб'єктом таких правопорушень, а також не вказано на особу потерпілого, а тому рано робити висновок, що законодавство того пері-

оду встановлювало кримінально-правову заборону саме домашнього насильства. Аналіз цієї пам'ятки права засвідчує, що відповідні норми були спрямовані на охорону прав півного класу, тоді як інтереси феодално залежного населення пригнічувалися.

В Галичині та на інших українських територіях, котрі увійшли до складу Польського королівства у XIV ст., Руська Правда була чинною до 1434 р. У той же час на тих українських землях, які потрапили до складу Великого князівства Литовського, ця пам'ятка права не втратила своєї чинності аж до 1529 р., а чимала частина її норм у дещо зміненому вигляді увійшла до складу Литовських статутів у редакціях 1529, 1566 та 1588 років [1, с.38-40].

Литовський статут 1529 р. складався із 13 розділів, які вміщували 264 артикулів. У цьому документі була встановлена кримінально-правова заборона спричинення ран (Розділ VI арт.19, Розділ VII арт.24, Розділ XI арт.4), побоїв (Розділ XI арт.4), заподіяння насильства на дорозі чи в іншому місці (Розділ VII арт.18). Однак законодавцем не конкретизовано щодо кого може бути заподіяне фізичне насильство. Водночас у Литовському Статуті 1529 р. все ж містяться окремі норми, які спрямовані на захист від домашнього насильства. Щоправда, для винної особи за вчинення протиправного діяння наступали цивільно-правові наслідки. Зокрема, в артикулі 13 Розділу 4 вказується наступне: «якщо син ударив батька або образив, або якось утисковав і принижував, то батько може такого сина позбавити всієї його спадщини... Так само чинить і мати: якби син чи дочка образили матір, тоді вона також може позбавити їх спадщини на частину свого маєтку» [2]. З аналізу зазначеної норми випливає, що мова йде про спричинення як фізичного насильства (полягало в ударах), так і психологічного (образи, утиски і приниження). При цьому коло потерпілих є вузьким, оскільки не передбачено заборони вчинення насильницьких дій щодо інших близьких родичів, окрім як батька та матері. Також законодавцем була встановлена кримінально-правова заборона посягання на життя батька, матері, сестри чи брата. За це була передбачена відповідальність у виді безчестя та смертної кари (Розділ VII арт.14, 15).

Таким чином, можна зробити висновок, що у цій пам'ятці права прослідковуються перші спроби законодавчо закріпити відповідальність за домашнє насильство.

На зміну Литовському статуту 1529 р. було прийнято Литовські Статути 1566 та 1588 р.р., оскільки норми їх попередника були спрямовані передусім на захист інтересів великих феодалів. Однак, зважаючи на те, що за змістом два останні документи суттєво не відрізнялися, а тому гадаємо, що варто зупинитись на аналізі Литовського статуту 1588 р.

У цій пам'ятці права законодавець до особливо небезпечних діянь відносив вбивство члена своєї сім'ї, а саме: одного з подружжя, своїх дітей, батьків, брата, сестри. Так, у Розділі XI арт.6 вказується наступне: якщо з ненависті чи з немилості чоловік або жінка замордують одне одного або отруять, то підлягатимуть смертній карі. Появу означеної норми пояснювали тим, що таким чином законодавець проявляв особливу увагу до захисту особистих прав кожного з подружжя, а тому посягання на життя людини, шлюб з якою освячувався церквою, вважалось особливо ганебним діянням [3, с.94]. У Литовському статуті 1588 р. законодавець дещо розширив коло потерпілих осіб від домашнього насильства, якими також окрім брата і сестри, вважались брат дружини (якщо посягання на його життя здійснював зять), а також інші кровні родичі (навіть далекі).

У Розділі XI арт. 7 була передбачена кваліфікована смертна кара за вбивство дочкою чи сином своїх батька чи матері. За вчинення таких дій винного спершу везли по ринку, виривали кліщами шматки його тіла, а потім запихали у мішок та вкидали в море. Якщо ж хтось із батьків вбив свою дитину, то покарання було значно лояльнішим, а саме: тримання під вартою строком на один рік і шість тижнів. Після цього необхідно ще чотири роки служити при церкві і спокутувати свій гріх. Таким чином, можна зробити висновок, що у Литовських статутах у редакціях 1529, 1566 та 1588 років була встановлена кримінально-правова заборона найбільш крайнього прояву домашнього фізичного насильства – заподіяння смерті. Натомість, не було ре-

гламентовано кримінальної відповідальності за такі форми домашнього насильства, як психологічне та економічне.

У другій половині XVII століття визначальною пам'яткою права слід вважати Соборне уложення 1649 р. Так, кримінально-правова заборона домашнього насильства регламентувалась арт.1-7, 14, 15 Глави XXII. В арт. 1,2 передбачена відповідальність за вбивство сином чи донькою свого батька чи матері, за що встановлене покарання у виді смертної кари. У випадку, якщо хтось із батьків позбавляв життя власну дитину, то винний відбував покарання у виді позбавлення волі строком на один рік, а після цього зобов'язаний оголосити про вчинений злочин у храмі Божому (арт.3 Глави XXII). Більше того, діти, на відміну від батьків, не мали права скаржитись на останніх у суді, оскільки в такому випадку їх наказували биттям батоном (арт.6 Глави XXII).

Вирізняє цю пам'ятку права те, що у ній передбачена дещо ширша спеціалізація норм у частині регламентації відповідальності за домашнє насильство. У Соборному уложенні 1649 р. встановлена кримінально-правова заборона за таку форму домашнього насильства, як психічне (арт.4 Глави XXII) та економічне насильство (арт.5 Глави XXII) щодо батьків. Хоча безпосередньої вказівки на ці поняття не містилось, втім, такий висновок можна зробити з аналізу положень цього нормативного акту, а зокрема: «А буде хтось син чи дочка, не пам'ятаючи закону християнського, грубі слова говорити батькові чи матері, або з зухвалості їх рукою бити..., то їх бити батоном (арт.4 Глави XXII)... або син чи дочка батька та матір при старості не будуть шанувати та годувати та допомагати їм нічим не будуть..., то таких дітей жорстоко карати, бити батоном нещадно, і наказати їм бути в батька і в матері у будь-якому послууху...» (арт.5 Глави XXII). Як і у попередніх пам'ятках права, у Соборному уложенні 1649 р. смертною карою каралося вбивство своєї сестри чи брата (арт.7 Глави XXII), а також жінкою свого чоловіка (арт.14, 15 Глави XXII). Отож з аналізу цієї пам'ятки права можна зробити висновок, що законодавець усе ж більше захищав права та законні інтереси батьків, аніж дітей, оскільки насильство

щодо батьків жорстоко каралось, натомість, скарги на батьків не враховувались судовою установою.

Кардинальні зміни у суспільному житті склалися у зв'язку з перетворенням Росії в абсолютну монархію, що вимагало уніфікації права. Царський уряд мав надію у такий спосіб зблизити правові системи Російської імперії та України. Як наслідок виникла потреба кодифікації українського права у XVIII ст. [4, с.133]. Було створено комісію, яка розробила нормативний акт «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., що вважався проектом першого відомого в історії Кодексу права України. Вартими уваги є положення Глави XX арт.5 «Про вбивство батьків дітьми чи дітей батьками». Так, у п.1 арт.5 вказується про наступне: «Котрий син чи дочка, забувши Бога і не боячись страшного його суду, батька або матір свою, навмисне через злобу й запал, на смерть забив або будь-яким способом кого з них позбавив життя, такого сина або дочку, за такий тяжкий переступ Божого й натурального закону, жорстоко смертю покарати, а саме: сина живого четвертувати, і мертве його тіло на коло со покласти, а голову на палю вбити; дочку живу вкопати в землю по шию і так тримати в землі, доки не помре».

У випадку, якщо хтось із батьків позбавляв життя свою дитину, то покарання було не таким суворим, а саме: арешт на термін рік і шість тижнів, а потім прилюдним поканням у церкві (п.3 арт.5 Глави XX). З вищенаведеного можна зробити висновок, що законодавство того періоду визнавало за батьком і матір'ю пріоритет у захисті їх від домашнього насильства. Зокрема, у Главі XIII арт.15 йдеться про те, що батьки під час нужди, а особливо великого голоду, мають право віддати в найми або заклад на службу сина чи дочку. Вони не повинні відповідати перед судом за позови своїх дітей проти них. Окрім того, те, що діти придбали, живучи спільно з батьками, усе лишається у владі останніх.

У цьому документі встановлена кримінально-правова заборона штовхати, бити, ранити, словесно ображати свого батька чи матір (п.2.арт.5 Глави XX). Щоправда, бачимо, що коло потерпілих осіб, так і осіб-злочинців, є дуже обмеженим. За вказані дії

була передбачена найвища міра покарання – смерть у виді відрубання голови. У той же час у п.1 арт.6 Глави XX регламентована відповідальність за нанесення побоїв і ран брату чи сестрі, а також іншим родичам за що був передбачений штраф, розмір якого визначався із урахуванням обставин справи.

Отже, у цьому правовому акті, як і у попередньому, є підстави засвідчити диференціацію кримінальної відповідальності за домашнє насильство. Законодавець виокремлює психічне насильство у виді словесних образ. Також вказується на інші способи фізичного насильства, окрім як заповідання смерті, а саме: нанесення побоїв, штовхання, спричинення ран (п.2.арт.5, п.1арт.6 Глави XX). У цілому, аналіз вказаної пам'ятки права настановлює на думку про існування безмежної батьківської влади, оскільки образи і побиття дітей не вважалося кримінально-карним діянням. Більше того, за позбавлення життя власної дитини призначалась мізерна міра покарання (арешт на один рік і шість тижнів), тоді як за словесну образу батьків – смертна кара.

Указом імператора було затверджено «Уложення про покарання кримінальні і виправні» від 1845 р., який вважався першим кримінальним кодексом в історії Росії та налічував 2224 статті. Так, у Розділі XI було виокремлено окрему II главу «Зловживання батьківською владою і злочини дітей проти батьків». У вказаному нормативно-правовому акті прослідковуються норми, що встановлюють відповідальність за фізичне (нанесення ран, тілесних ушкоджень (ст.2083) чи будь-яких насильницьких дій, не пов'язаних із нанесенням побоїв (ст. 2084), психічне (словесні образи (ст.20184) та економічне (відмова в доставці батькам їжі, одягу та інших необхідних речей (ст.2086) домашнє насильство. Однак коло потерпілих осіб від домашнього насильства в аналізованих складах злочинів є дуже обмежене. Ними виступають лише батько і мати. Відповідно до ст.1963 суворість покарання за спричинення їм психічного та фізичного насильства підвищувалось на три ступені. При цьому ступінь III трактувався як заслання в Томську або Тобольську губернію із позбавленням волі на строк від двох до трьох років; або роботи у виправних

арештантських ротах цивільного відомства на строк від чотирьох до шести років і побиття різками від сімдесяти до вісімдесяти ударів (ст.35). За застосування ж щодо батьків економічного насильства карали позбавленням винного необхідних благ та арештом на термін від семи днів до трьох місяців або ув'язненням в тюрму на строк від трьох місяців до одного року (ст.2086).

Окрім того, законодавець в «Уложенні про покарання кримінальні і виправні» від 1845 р. встановив кримінально-правову заборону образи словом (ст.2015) та образи дією (ст.2011). При цьому коло потерпілих було значно ширшим, а саме: батько, мати, дід, баба або інший родич по прямій висхідній лінії. Винний у такому випадку за образу дією підлягав покаранню у виді позбавлення всіх прав і заслання на проживання в Томську або Тобольську губернію, або ж покарання різками та віддання у виправні арештантські роти на строк від одного до двох років (ст.2011). Однак, видається, що поняття «образу дією» є надмірно широким, а відтак може охоплювати чимале коло злочинних діянь, які підпадають під ознаки інших складів злочинів. Щодо покарання за образу словом батьків чи діда з бабою, то засуджений підлягав ув'язненню в гамівному будинку на строк від шести місяців до одного року (ст.2015).

Не менш важливим історичним документом є Кримінальне уложення 1903 р., Особлива частина якого охоплювала 36 Глав та 615 статей. Норми про відповідальність за злочини, пов'язані з домашнім насильством, «розпорошені» у різних Главах Особливої частини. Так, у ч.1 ст.419 Глави XIX «Про злочинні діяння проти прав сімейних» Уложення 1903 р. законодавець встановив кримінально-правову заборону у відмові дітьми надавати засоби для існування і утримувати своїх батьків, якщо у винного є така можливість. Очевидно, що в цьому випадку вказані діяння підпадають під ознаки економічного насильства. Окрім того арешту підлягала та особа, яка ображала батьків та грубо з ними поводитись (ч.2 ст.419), що характерним є для психічного насильства. Водночас у цьому нормативно-правовому акті законодавець не розглядав образу, завдану одним із подружжя іншому, як кримінальне каране

діяння. Не вважалась також злочинною образою, якщо ображений дав згоду на вчинення щодо нього таких дій.

У Главі XXII «Про позбавлення життя» вказаної пам'ятки права передбачалась відповідальність за вбивство матері чи батька (ст.454 - покарання у виді безстрокової каторги), родичів по низхідній і по висхідній лініях, чоловіка чи жінки, брата чи сестри (ч.1 ст.455 - покарання у виді безстрокової каторги або на термін не менше десяти років). Кримінальній відповідальності також підлягали батьки, опікуни, піклувальники, які жорстоко поводитися з дітьми, що не досягли сімнадцяти років, за що карались позбавленням волі (ч.1 ст.420). Ч.1 ст.471 Глави XXIII «Про тілесні ушкодження і насильство над особою», встановлювалась кримінально-правова заборона спричинення тілесного ушкодження матері, батькові або іншому родичу по висхідній лінії, підлягав наступному покаранню у виді: каторги на строк до десяти років, якщо ушкодження є особливо тяжким; ув'язнення у виправному домі на строк не менше трьох років, якщо ушкодження є тяжким; ув'язнення у виправному домі, якщо ушкодження є легким.

Відповідальність за домашнє насильство також регламентувалась у ч.1 ст.499 Глави XXVI «Про злочинні діяння проти особистої свободи», де винна особа у позбавленні особистої свободи матері, батька або родича по висхідній лінії каралась ув'язненням у виправному домі на строк до трьох років. Якщо ж позбавлення особистої свободи продовжувалось понад один тиждень, то розмір покарання сягав вище трьох років ув'язнення. Отож у цій пам'ятці права, як і у попередніх, кримінально-правова заборона домашнього насильства не була закріплена в одній нормі. Хоча й самого поняття домашнього насильства не фігурувало, втім, з аналізу диспозицій відповідних норм випливає, що законодавець того періоду вирізняв його різновиди.

Наступними пам'ятками кримінального права, які слід розглянути, є КК УРСР (1922 та 1927 рр.). Щодо КК УРСР 1927 р., то його зміст особливо не відрізнявся від його попередника, а лише відображав окремі зміни, що були зумовлені прийняттям загальносоюзного законодавства про кримінальну

відповідальність. З огляду на це варто зупинитись лише на аналізі КК УРСР 1927 р. Дослідження вказаної пам'ятки права показало відсутність норм, які регламентують питання кримінально-правової заборони домашнього насильства. Однак у КК УРСР 1927 р. була описана ціла низка суспільно небезпечних діянь під ознаки яких підпадало домашнє насильство (Розділ VI «Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи»). Водночас, як раніше зауважувалось, в інших історичних документах більш раннього періоду, хоча і не було окремої статті про домашнє насильство, втім, усе ж була передбачена кримінальна відповідальність за насильницькі діяння щодо батьків, дітей чи інших родичів. Ще за період існування Київської Русі інститут сім'ї та виховання мав провідну роль. При цьому історично склалося так, що власне релігійними нормами регулювалися відносини батьків та дітей, чоловіка і дружини. Суспільство вкрай негативно ставилось до будь-яких насильницьких проявів, а особливо з боку дітей щодо їх батьків. А тому така неприйнятна поведінка нерідко жорстоко каралась. Натомість за радянської доби надавалась прерогатива соціальних інтересів над індивідуальними.

Останньою ланкою у вивченні історії розвитку кримінальної відповідальності за домашнє насильство є КК УРСР 1960 р. Втім, у цій пам'ятці права, як і в попередній, не містилось норми, яка спрямована на кримінально-правову охорону від домашнього насильства. На думку Н.Л. Камінської, такий стан речей зумовлений тим, що за часів Радянського Союзу офіційного визнання домашнього насильства як такого не було. Більше того, подібні заяви з цього приводу до правоохоронних органів відмовлялися приймати [5, с.74]. З цією думкою важко не погодитись, оскільки Радянський Союз не ставив собі за мету вирішити проблему домашнього насильства, а відтак знайти шляхи його протидії.

Висновки

У цілому ж, аналіз пам'яток кримінального права дає змогу зробити наступні висновки:

1) домашнє насильство не на всіх етапах розглядалось як суспільно небезпечна пове-

дінка. Більше того, його застосування щодо окремих потерпілих (дітей) у різних періодах розглядалась як належна поведінка, що свідчило про безмежність інституту батьківської влади;

2) у жодній пам'ятці вітчизняного права не фігурувало поняття домашнього насильства. Однак у них усе ж містились норми, які регламентували кримінально-правову заборону застосування фізичного, психічного та економічного насильства щодо членів сім'ї та родичів;

3) простежуються різні підходи в частині кримінально-правової протидії домашньому насильству. Якщо у Литовському статуті 1529 р. прослідковуються перші спроби законодавчо закріпити відповідальність за домашнє насильство, то у «Правах, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. має місце диференціація кримінальної відповідальності за домашнє насильство. А в КК УРСР (1922, 1927 та 1960 рр.) взагалі не містилось норм, які спрямовані на кримінально-правову охорону від домашнього насильства.

Література

1. Копик Ю.В. Кримінальне право на українських землях у складі Великого князівства Литовського: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2015. 234 с.

2. Статут Великого князівства Литовського 1529 года / под ред. Академика АН Литовской ССР К.И. Яблонского. Минск: Издательство Академии наук БССР, 1960. 254 с.

3. Мартинюк О.В. Вбивство як злочин проти життя жінки за литовським статутом. *Правничий часопис Донецького університету*. 2015. № 1/2 (32). С. 91 – 99. RL: http://eastern-law.com.ua/wp-content/uploads/2016/09/martyniuk_31.pdf

4. Иванов В.М. Історія держави і права України: навчальний посібник. К.: Атіка, 2003. 416 с.

5. Каминская Н. Л. Проблема насилия над женщинами. Реализация державної політики стосовно дітей, молоді, сімей та затвердження гендерної рівності в суспільстві на території Донецької області: матеріали регіонального круглого столу (м. Донецьк, 18 лютого 2009 р.). Донецьк : ДЮІ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. 216 с.

SUMMARY

The specific issues of criminal liability for domestic violence in the history of criminal law and the tendency to apply the term of a «domestic violence», are addressed; been found that criminal legal interdiction to the domestic violence was provided almost at stages of the society development. We researched of writing documents of Kyiv`s Rus, Lithuanian Regulations, normative acts of tsar`s Russia, criminal codes and decisions of soviet period, projects of the Criminal code, geared-up in independent Ukraine is conducted, and maintenance and place of criminal-legal norm «domestic violence» in Criminal Code of Ukraine today.

Substantial changes have been made to the requirements of the Council of Europe Convention on the Prevention and Combating of Violence against Women and Domestic Violence (CETS No. 210), the national legislation has been substantially amended. As a result of these changes, the Criminal Code of Ukraine has been supplemented by Article 126-1 «Domestic Violence». The appearance of a qualitatively new article immediately aroused great interest from the scientific community, which resulted in a number of publications. An analysis of these publications leads to the conclusion that there are a number of problematic issues related to the interpretation of the crime under Article 126-1 of the Criminal Code of Ukraine. Introduction to the Criminal Code of Ukraine, Article 126-1, requires its in-depth scientific comprehension, since the acts described in this provision are covered by other criminal liability law articles which are contiguous to it. The article explores the ways to improve legal mechanisms that counter and prevent domestic violence, taking into account specific traits of such offense. The article analyzes criminal liability for physical violence in Ukraine as one of the types of domestic violence. The article also states that the unsuccessful formulation of the disposition of domestic violence has not only led to different interpretations of the features of this crime in the legal literature but also contributed to different judicial practice of prosecuting perpetrators of physical violence as a form of domestic violence.

Keywords: history, domestic violence, physical violence, psychological violence, economic violence, legal protection.